

L. W. CZEREPNIN (Moskwa)

Sobory ziemskie w historiografii radzieckiej

Zagadnienie soborów ziemskich nie od razu zyskało należną mu rangę w literaturze radzieckiej. W latach 1920 - 1940 ukazały się artykuły wprowadzające do obrotu naukowego nowe materiały dotyczące poszczególnych soborów z lat 1613¹, 1616², 1639³, 1683/84⁴. W kwestii ogólnej koncepcji rozwoju tego organu politycznego autorzy artykułów w zasadzie podzielali poglądy, jakie ustaliły się w literaturze przedrewolucyjnej. Tak więc w wybitnej książce pióra A. E. Presnjakowa dzieje soborów ziemskich ujmowane są w związku z procesem zastępowania monarchii opartej na własności ziemi w formie wotcziny (*wotczinnaja monarchija*) przez „państwo policyjne z jego systemem »uświęconego« nadzoru nad wszystkimi aspektami życia narodowego w imię »dobra powszechnego« [...]”. Stwierdzając, że sobory ziemskie Rusi Moskiewskiej to „zjawisko tego samego typu historycznego” co zachodnioeuropejskie zgromadzenia reprezentacyjno-stanowe, autor dostrzega jednak znaczne między nimi różnice. W krajach Europy Zachodniej powstanie zgromadzeń stanowych „było niezbędnym i bardzo ważnym czynnikiem samego właśnie jednoczenia władzy z jej feudalnego rozbicia i rozproszenia”. „Na Rusi sobory ziemskie były czynnikiem organizacji państwa w jedynowładczej i samowładczej (*jedinodierżawnoj* i *samodierżawnoj*) monarchii, która zakończyła” zbieranie władzy pełnym zwycięstwem nad jej „udzielnowotczinnym rozdrobieniem”⁵.

¹ G. A. Zamjatin, *K istorii zemskiego sobora 1613 g.*, „Trudy Woroneżskiego gos. uniwersiteta”, t. III, Pedagog. fakultat, 1926, s. 1 - 74.

² N. P. Lichaczew, *Nowyje dannyje o zemskom sobore 1616 g.*, „Russkij istoričeskij żurnal”, t. VIII. Pg., 1922, s. 60 - 87; G. Zamjatin, *Dwa dokumenta k istorii zemskiego sobora 1616 g.*, „Trudy Woroneżskiego gos. uniwersiteta”, t. I, 1925, s. 299 - 310.

³ A. A. Nowoselskij, *Zemskij sobor 1639 goda.*, „Istoričeskije Zapiski”, t. 24, 1947, s. 14 - 29.

⁴ V. K. Nikolskij, *Ziemskij sobor o wecznom mirje s Pol'szej 1683 - 1684 gg.*, „Naucznye trudy Industrialnogo pedagog. instituta im. K. Liebknechta”, seria socialno-ekonomičeskaja, wyd. 2, Moskwa 1928.

⁵ A. E. Presnjakow, *Moskowskoje gosudarstwo*, Pg., 1918, s. 116 - 117, 120.

Nie sposób też znaleźć cokolwiek nowego w ogólnych pracach N. A. Rożkowa i M. N. Pokrowskiego z zakresu historii rosyjskiej, które ukazały się po Rewolucji Październikowej. Rożkow w czwartym tomie swego wielotomowego dzieła *Historia Rosji w świetle historyczno-porównawczym. Podstawy dynamiki społecznej (Russkaja istorija w srawnitelno-istoriczeskom osweszczении. Osnowy socialnoj dinamiki)*, w kwestii soborów przychyła się do poglądu, jaki wypowiedział B. N. Cziczerin. „Sobory XVII wieku — pisze Rożkow — były typowymi organami reprezentacji stanowej (*soslowno-predstawitelnyimi uczreżdženiami*), które faktycznie spełniały funkcje doradcze i nie reprezentowały programu ograniczania władzy cara”⁶. M. N. Pokrowskij w *Najkrótszym zarysie historii Rosji* pisał, że sobory ziemskie wyrażały interesy „feudałów władających ziemią w formie pomieścia i kapitału handlowego” (*pomieszcziczego zemlewladienija i torgowego kapitała*)⁷.

Szereg interesujących uwag na temat soborów ziemskich wypowiedział W. K. Nikolskij. Jak gdyby reasumując wyniki badań nad tą instytucją w przedrewolucyjnej historiografii rosyjskiej, podkreślił on złożoność instytucji i różnorodność konkretnych form jej występowania. „Niełatwo wnikać w ukryty sens starorusyjskiej reprezentacji. Po kapryśnych strukturach moskiewskiego politycznego bytu i myślenia nieśmiało i niezręcznie błądzi wzrok współczesnego uczonego. Przez pryzmat stuleci wiele zjawisk ukazuje mu się w załamanej światłości, przesuniętych ze swojego prawdziwego miejsca. Sobór ziemski jest tak dziwny i zmienny. Każdy sobór ma swoją rangę. Wszystko w nim jest niestałe i nietrwałe: i znaczenie, i skład, i przedmiot obrad i działalność. Dla uniknięcia pomyłek badacz o wiele częściej zmuszony jest przyjąć postawę milczenia niż kontynuować spokojny ton narratora”⁸. Wprawdzie wszystko to powiedziano w umyślnie literackim stylu, jednak autor trafnie uchwycił zasadnicze niebezpieczeństwa w badaniu problemu. Nie można traktować soborów ziemskich jako jednolitego zjawiska (zmieniało ono bowiem swój charakter i znaczenie), i nie wolno, tracąc poczucie historyzmu, stosować do soborów miary przydatnej dla instytucji z innego czasu i charakteru.

Nikolskij zasadnie skrytykował pogląd o jednostajnie zstępującej linii rozwoju soborów ziemskich w XVII w. „Sobór ziemski wcale nie stacza się po równi pochyłej w przepaść niebytu, jego przemiany są o wiele bardziej złożone i skomplikowane. Chcąc graficznie przedstawić jego rozwój, należy nakreślić nie prostą linię pionową, lecz krzywą fali-

⁶ N. L. Rożkow, *Russkaja istorija w srawnitelno-istoriczeskom osweszczении (Osnowy socialnoj dinamiki)*, t. IV, wyd. 3, L., 1928, s. 267.

⁷ M. N. Pokrowskij, *Izbrannye proizwedenija*, t. III, *Russkaja istorija w samom szatom oczerke*, Moskwa 1967, s. 73 wyd. 1 (w 1920 r.).

⁸ V. K. Nikolskij, o.c.

stą. Ta ostatnia dobrze oddaje nieciągłość rozwoju soboru, następowanie po sobie okresów rozkwitu i zastoju w historii soboru”⁹. Jest to charakterystyka realistyczna, która oddawała ogólny kierunek procesu historycznego o tyle, o ile udało się go uchwycić w wyniku badań problemu soboru w przedrewolucyjnej historiografii (oczywiście, w ramach teoretycznych i źródłowych możliwości tamtych czasów).

Ważnym wydarzeniem w tworzeniu marksistowskiej historiografii soborów ziemskich było ukazanie się dwóch monografii: M. N. Tichomirowa o powstaniu w Pskowie w 1650 r.¹⁰ i P. S. Smirnowa — o ludziach posadzkich (*posadskie ludi*) i ich walce klasowej w XVI i pierwszej połowie XVII w.¹¹ W obydwu pracach dzieje rosyjskich średniowiecznych organów stanowych rozpatrywane są w związku z rozwojem przeciwieństw klasowych i z powstaniem ludowymi.

M. N. Tichomirow, nakreśliwszy na podstawie nowych dokumentów archiwalnych wyrazisty obraz zaburzeń w Pskowie, pokazał, jak władza przestraszona niesubordynacją mieszkańców miasta, usiłowała wykorzystać sobór ziemski, aby za jego pośrednictwem dojść do pokojowego porozumienia z mieszkańcami Pskowa. W świetnym studium P. P. Smirnowa, opartym na szerokiej kwerendzie źródłowej, postawione jest zagadnienie „uchwycenia procesu kształtowania i rozwoju średniowiecznego miasta rosyjskiego”, jego przemiany w „monarsze miasto-posad” i „uformowania z jego ludności zajmującej się rzemiosłem i handlem jednego z uprzywilejowanych stanów średniowiecznych”. To „okazało się rezultatem długotrwałej walki klasowej mieszczan-ludzi posadzkich — zarówno w ramach poszczególnych miast [...] jak i na szerokiej płaszczyźnie ogólnopolitycznej, w stolicy kraju, gdzie nierzadko zmuszeni byli oni sprzymierzać się z tym samym wiejskim dworostwem przeciw bojarstwu”¹². Smirnow śledzi wystąpienia mieszczan na przestrzeni ponad stu pięćdziesięciu lat i ukazuje rolę, jaką w tych wystąpieniach odegrały sobory ziemskie, przede wszystkim zaś sobór z lat 1648 - 49¹³.

Na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych zagadnienie soborów

⁹ Ibidem, s. 42, 51.

¹⁰ M. N. Tichomirow, *Pskowskoe wosstanie 1650g. Iz istorii klassowej borby w russkom gorode XVII w.* (M. Tichomirow, *Klassowaja borba w Rossii XVII w.* Moskwa, 1969, s. 23 - 138). Pierwsze wydanie w postaci oddzielnej książki w 1935 r.

¹¹ P. P. Smirnow, *Posadskie ludi i ich klassowaja borba do seriediny XVII wieka*, t. I - II, Moskwa—Leningrad, 1947 - 1948.

¹² M. N. Tichomirow opublikował następnie te źródła pt. Dokumenty zemskiego sobora 1650 g., „Woprosy istorii”, 1958, nr 4 (s. 141 - 156), 5 (s. 129 - 145), 6 (s. 139 - 154). Przedrukowano je pt. Dokument pskowskiego wosstania i zemskiego sobora 1650 g., w wydawnictwie M. N. Tichomirow, *Klassowaja borba w Russii XVII w.* Moskwa 1969, s. 234 - 332.

¹³ P. P. Smirnow, *Posadskie ludi i ich klassowaja borba*, t. I, s. 3.

ziemskich należało do rzędu tych problemów historii feudalnego państwa i prawa, wokół których toczyła się dyskusja naukowa. Generalnie ukierunkowywało tę dyskusję zagadnienie periodyzacji historii Rosji epoki feudalizmu. Warunkiem koniecznym i zapewniającym płodność debaty, było rozważenie nie tylko stosunków społeczno-ekonomicznych, lecz również form państwa, wśród nich charakteru monarchii stanowej. Z tego powodu powrócił i stary temat: Sobory ziemskie a organy reprezentacji stanowej Europy Zachodniej, ich pokrewieństwo i różnice. Ale problem ten trzeba było teraz badać przy pomocy nowych środków metodologicznych. Marksistowskie pojmowanie państwa jako aparatu przemocy nad narodem, sprawowanej w interesie stanów panujących, nie dawało się pogodzić z burżuazyjnym poglądem na monarchię stanową, zgodnie z którym monarchia taka jest organizacją stojącą ponad klasami. Uczeni radzieccy wyrzekli się mającej miejsce w historiografii burżuazyjnej idealizacji soborów jako instytucji, w których rzekomo urzeczywistniała się jedność władzy i ludu, jako organu, wyrażającego jakoby interesy ogólnonarodowe. Dla historyków-marksistów podstawą wykrycia prawidłowości rozwoju monarchii stanowej było studium wzajemnego oddziaływania bazy i nadbudowy.

Podczas dyskusji nad periodyzacją feudalizmu na wspólnej płaszczyźnie teoretycznej zarysowały się dwa punkty widzenia. Jeden z nich uzasadnił S. V. Juszkow. Mówi on o pojawieniu się w Rosji w okresie feudalizmu (tak jak i w innych krajach europejskich), kolejno następujących trzech form państwa: 1) monarchii wczesnofeudalnej (charakterystycznej dla okresu od utworzenia starorosyjskiego państwa Kijowskiego do pojawienia się państwa scentralizowanego); 2) monarchii stanowo-przedstawicielskiej; 3) monarchii absolutnej¹⁴.

W schemacie tym sobory ziemskie jako forma reprezentacji stanów występują w charakterze atrybutu scentralizowanego państwa feudalnego w jego wczesnym etapie rozwoju (XVI - XVII w.), kiedy to władza wielkksiążęca (carska), dla wypełnienia zadań polityki zewnętrznej i wewnętrznej, zmuszona jest stale uciekać się do poparcia przedstawicieli duchowieństwa, bojarów, dworiantstwa i mieszczan.

Juszkow uważa, że w okresie monarchii stanowej władza cara była ograniczona przez dumę bojarską i sobór ziemski. O ile „zwołanie soboru ziemskiego formalnie nie było dla cara obowiązkowe”, to przecież „w całym szeregu przypadków było ono niezbędne”. Sobór ziemski „istniał nie na podstawie jakichkolwiek kart konstytucyjnych”; wstępne przedyskutowanie na nim wielu spraw było konieczne dla powstania trwałych więzi pomiędzy władzą a wpływowymi grupami ludności: dworiantstwem, „posadzkimi ludźmi”¹⁵.

¹⁴ S. V. Juszkow, *K woprosu o soslowno-predstawitelnoj monarchii w Rossii*, „Sowetskoje gosudarstwo i prawo”, 1950, nr 10, s. 38 - 51.

¹⁵ S. V. Juszkow, *K woprosu o političeskich formach Russkogo feodalnogo*

Nie można też zgodzić się z bezwzględnie negatywną oceną wystąpienia Juszkowa, jaką wygłosił S. O. Szmidt. Zarzucił mu mianowicie, że nie wprowadził do obiegu naukowego nowych źródeł i nie przedstawił konkretnego studium zagadnienia¹⁶. A przecież zadanie Juszkowa polegało przede wszystkim na tym, aby teoretycznie ustalić (na materiale historii Rosji) istotne cechy monarchii stanowej jako formy państwa feudalnego na określonym etapie jego rozwoju¹⁷.

Inny pogląd na sobory ziemskie wypowiedział K. V. Bazilewicz. Wychodząc z założenia, że „ogólne prawidłowości przejawiają się w konkretnych warunkach, które wywierają swój wpływ na te czy inne zjawiska”, doszedł on do wniosku, że w Rosji „zasada przedstawicielstwa stanowego nie istniała w takiej pełni, jak w zachodnich instytucjach reprezentacji stanowej”. Zakres działalności soborów był wąski; zbierały się one, kiedy potrzebował tego car; nie należały do systemu ustroju państwa. Z tego powodu Bazilewicz uważa, że nie ma podstaw, aby określać formę państwa rosyjskiego w XVI i XVII w. jako monarchię stanowo-przedstawicielską. Zdaniem autora, poprawniej jest mówić o monarchii stanowej (*soslovnaja monarchija*). Różnica między tymi nazwami, „na pierwszy rzut oka zdająca się nieważna, w rzeczywistości ma pierwszorzędne znaczenie. Forma monarchii stanowo-przedstawicielskiej implikuje ograniczenie władzy najwyższej na rzecz stanów panujących. [...] W Rosji stany nie tylko nie ograniczały władzy cara, ale służyły jako narzędzie jej umacniania, jako środek centralizacji systemu państwa”¹⁸.

Dyskusja naukowa nad periodyzacją, zahaczając o problem soborów ziemskich, nie wymazała starych kontrowersji, istniejących już w przedrewolucyjnej historiografii, ale sformułowała wyjściowe twierdzenia teoretyczne, ujawniła sporne momenty, dotyczące tego problemu, wreszcie — wyznaczyła cel w postaci szczegółowych badań nad historią soborów¹⁹. W latach 1950 - 1960 temat ten przyciągał coraz bardziej uwagę

gosudarstwa do XIX wieku, „Woprosy Istorii”, 1950, nr 1, s. 87.

¹⁶ S. O. Szmidt, *Stanowienie rosyjskiego samodzierżawstwa*, s. 126.

¹⁷ Patrz także A. M. Dawidowicz, *Russkij absoljutizm. K woprosu o wriemieniego wozniknowenija i klassowej suszcznosti*, „Trudy naucznoj sessi Wsesojuznogo Instituta juridycznych nauk 1-6 ijulja 1946 g.”, Moskwa 1948, s. 101 - 125.

¹⁸ K. V. Bazilewicz, *Opyt periodizacji istorii SSSR fieodalnogo pierioda*, „Woprosy Istorii”, 1949, nr 11, s. 85 - 86.

¹⁹ Ogólny obraz soborów ziemskich zawiera w krótkiej popularnej formie wydawnictwo: „Oczerki istorii SSSR. Pieriod fieodalizma. XVII wiek”, Moskwa 1955, s. 66 - 92.

historyków. Ukazały się nowe publikacje o soborach z lat 1613²⁰ i 1653²¹, szczególnie jednak zainteresowano się soborami z XVI w.

Szereg nowych prac w tej dziedzinie zapoczątkowała rozprawa M. N. Tichomirowa. Autor ustosunkował się przede wszystkim do tych różnic w poglądach na sobory ziemskie, które zarysowały się już w literaturze przedrewolucyjnej. Podkreślił, iż bliższe jest mu podejście do tematu, zaprezentowane przez V. N. Latkina (sobór rosyjski jako organ przedstawicielski typu europejskiego), aniżeli pogląd V. O. Kluczewskiego (sobór rosyjski jako „polityczny niedorostek”). Zdaniem Tichomirowa, praca Kluczewskiego miała charakter tendencyjny i odzwierciedlała „wszystkie właściwości umiarkowanego liberalizmu, ściślej, ugodowości wobec władzy carskiej [...]”. Zaznaczając, że „zagadnienie soborów ziemskich w warunkach opartej na bezprawiu absolutnej Rosji XIX w. — jest nie tylko zagadnieniem historycznym, ale i politycznym”, Tichomirow uznał za współczesne i aktualne zadanie zajęcie się badaniem soborów jako instytucji reprezentacji stanowej²². Autor prześledził dane o wszystkich znanych soborach XVI w., pokazując warunki i skutki ich zwołania. Powołał też materiał źródłowy, świadczący — jego zdaniem — o tym, że odbyły się jeszcze dwa (do tej pory nie odnotowane w literaturze) sobory, a mianowicie w 1550 r. (we Włodzimierzu) oraz w 1580 r.²³

Szereg prac z zakresu reprezentacji stanowej w Rosji XVI w. opublikował S. O. Szmidt²⁴. Kierując się opinią, wyrażoną przez M. N. Tichomirowa („stosunkowo słaba znajomość źródeł XVI-wiecznych pozwala domniemywać, że wiadomości o soborach ziemskich tego okresu mogą zostać później uzupełnione”)²⁵, Szmidt zajął się poszukiwaniami źródłowymi. W niektórych materiałach dostrzegł wskazówki o soborach,

²⁰ A. A. Zimin, *Akty zemskiego sobora 1612 - 1613 gg.*, „Zapiski Otdela Rukopisej”, wyd. 19, Moskwa 1957, s. 185 - 193.

²¹ A. I. Kozaczenco, *K istorii zemskiego sobora 1653 g.*, „Istoriczeskij Archiv”, 1957, nr 4, s. 223 - 227; tegoż, *Ziemskij sobor 1653 g.*, „Woprosy Istorii”, 1957, nr 5, s. 151 - 158.

²² M. N. Tichomirow, *Soslowno-predstawitelnyje uczerzedenija (zemskie sobory) v Rossii XVI weka*, w: M. N. Tichomirow, *Rossijskoje gosudarstwo XV - XVII wiekow*. Moskwa 1973, s. 69 (Po raz pierwszy opublikowane w czasopiśmie „Woprosy Istorii”, 1958, nr 5).

²³ Ibidem, s. 50, 60.

²⁴ S. O. Szmidt, *Sobory sieriediny XVI wieka*. „Istorija SSSR”, 1960, nr 4, s. 66 - 92; tegoż, *K istorii soborow XVI w.*, „Istoriczeskie Zapiski”, t. 76, 1965, s. 122 - 151; a także *Stanowienie rossijskiego samodierzawstwa*, Moskwa 1973; oraz S. O. Szmidt, *Les premiers Zemski Sobory de l'État russe*, „Annali”, s. 248 - 282; i tegoż, *Les premiers Zemskie Sobory de l'État russe à la lumière des recherches soviétiques les plus récentes*, „Cahier du monde russe et soviétique”, t. VI, Cahier 4, Paris 1965, s. 497 - 510.

²⁵ M. N. Tichomirow, *Soslowno-predstawitelnyje uczerzedenija*, s. 69.

mających miejsce w latach 1547, 1552, 1555 - 1556, 1564 - 1565, 1571, 1575 (choć brak o tym bezpośrednich danych). Rozumowania Szmidta nie zawsze są jednakowo przekonujące, ale w całym szeregu przypadków dostatecznie ważne (tak np. — jego wywód o tym, że na soborze ziemskim była postawiona sprawa wprowadzenia opriczniny).

Prace Szmidta wyróżniają się staranną kwerendą źródłową, precyzją wywodów, i jednocześnie ukierunkowaniem teoretycznym. Autor rozpatruje sobory historycznie, w rozwoju, w powiązaniu z realną rzeczywistością. Mówiąc o powstawaniu soborów, wykazuje, że władza najwyższa przeciwstawiała je masowym zgromadzeniom ludowym, zwoływanym z inicjatywy ludzi posadzkich. „Zrodzone w ogniu walki klasowej”, sobory ziemskie stawiały opór ludowym tradycjom wiecowym („jednocześnie zbliżając się w pewnej mierze do arystokratycznych zebrań wiecowych”) ²⁶. „Sobory XVI-wieczne — są nie tyle instytucjami w potocznym słowa znaczeniu przedstawicielskimi, ile raczej biurokratycznymi”. Sobory z czasów Iwana Groźnego — „są organami centralizacji terytorialnej, są przejawem zjednoczenia ziem pod władzą jednego panującego”. Sobory były potrzebne „umacniającemu się absolutyzmowi jako narzędzie oporu utrzymującego się jeszcze rozdrobnienia feudalnego” ²⁷. Podobnie jak w krajach zachodnioeuropejskich rozwój parlamentaryzmu odbywał się równolegle z umocnieniem pierwiastków absolutyzmu w ustroju państwowym, tak i w Rosji w XVI w. pierwsze organy stanowe (sobory ziemskie) kształtują się w tym samym czasie, kiedy stają się widoczne pierwsze oznaki absolutyzmu ²⁸.

Odmienne spojrzenie na problem monarchii stanowej zawierają świetne monografie I. I. Smirnowa, A. A. Zimiņa, N. A. Nosowa, R. G. Skrynnikowa, poświęcone reformom Iwana Groźnego. I. I. Smirnow, nie używając określenia „monarchia stanowa”, przenosi na XVI w. formułę (stosowaną przez W. I. Lenina dla XVII w., porównywanego z wiekiem XVIII): absolutyzm (*samodierżawie*) z bojarską dumą i bojarską artystokracją ²⁹.

Zdaniem A. A. Zimiņa, Rosja w pierwszej połowie XVI w. była monarchią stanową (wielki książę dzielił swą władzę z udziałnymi i wasalnymi książętami, dumą bojarską i kościołem-cerkwią), a od 1549 r. (kiedy zwołany został tzw. „Sobór pojednania”) przekształciła się w monarchię stanowo-przedstawicielską ³⁰. Odrębne studium poświęcił Zimin

²⁶ S. O. Szmidt, *Stanowienie rosyjskiego samodierżawstwa*, s. 193.

²⁷ Ibidem, s. 253.

²⁸ Ibidem, s. 261.

²⁹ I. I. Smirnow, *Oczerki političeskoj istorii russkogo gosudarstwa 30 - 50-ch godow XVI w.*, Moskwa—Leningrad 1958, s. 262.

³⁰ A. A. Zimin, *Reformy Iwana Groźnego. Oczerki socialno-ėkonomičeskoj i političeskoj istorii Rossii sieriediny XVI w.*, Moskwa, 1960, s. 325; tego Ź, *Rossija na poroge nowego wriemieni (Oczerki političeskoj istorii Rossii pierwoj treti XVI w.)*, Moskwa, 1972, s. 397.

zagadnieniu początków soborów ziemskich, wiążąc ich genezę z soborami cerkiewnymi³¹. W studium nad soborem ziemskim z roku 1566 autor doszedł do wniosku, że wprowadził on szereg nowych elementów do soborowej praktyki. „Poważnie wzrosło znaczenie wyższej warstwy dworjanstwa-dworskich synów bojarskich, w czym nie sposób nie dojrzeć jednego z poważnych zwrotów w życiu społeczno-politycznym państwa. Niemniej interesujący jest też udział przedstawicieli »stanu trzeciego« na soborze ziemskim 1566 r.” O ile pierwsze sobory (w latach 1549 i 1551) „zwoływane były dla wysłuchania prawomyślnych deklaracji” oraz „dla usankcjonowania przedsięwzięć prawodawczych i innych”, i „nie widać jeszcze aktywnego udziału przedstawicieli soboru w kształtowaniu politycznej linii władzy moskiewskiej”, o tyle na soborze 1566 r. jego członkowie „wystąpili ze swymi opiniami w kwestii polityki zagranicznej, w których dał się słyszeć głos ich realnych żądań społeczno-politycznych”³².

Monografię N. E. Nosowa o reformie ziemskiej Iwana Groźnego otwiera obszerna, oparte na solidnej kwerendzie źródeł studium o soborze ziemskim z 1549 r. Autor, dokonując przeglądu rozmaitych wersji poglądów na temat tego wydarzenia, raz jeszcze ustala jego datę, odrzuca poglądy o innych zgromadzeniach soborowych, mających jakoby mieć miejsce w bliskich terminach, wreszcie — uzasadnia wywód, że na mocy decyzji soboru z 1549 r. został ułożony nowy Sudiebnik i zapoczątkowane zostało wprowadzanie organów samorządu lokalnego³³. W ten sposób, sądzi Nosow, w połowie XVI w., w okresie Wybranej Rady, zaistniały w Rosji warunki dla monarchii stanowo-przedstawicielskiej. Ale później w jej dziejach politycznych nastąpił ostry zwrot: w latach opriczniny w kraju ustalił się reżim wojskowo-feudalnej dyktatury dworjan-feudałów (krepostniki)³⁴.

R. G. Skrynnikow uważa, że szesnastowieczne państwo rosyjskie było do soboru ziemskiego 1566 r. monarchią absolutystyczną z arystokratyczną dumą bojarską, a od tego czasu weszło na drogę przeobrażeń w monarchię stanową³⁵. Do 1566 r. zgromadzenia soborowe „reprezentowały stosunkowo nieliczną szczytową warstwę klasy panującej w osobach członków dumy bojarskiej i kierownictwa cerkwi”. Natomiast w soborze 1566 r. uczestniczyli, „obok bojarów i duchowieństwa, liczni reprezentanci dworjan, urzędniczej biurokracji i kupców”. Przyczynę „roz-

³¹ A. A. Zimin, *Zarozhdenie zemskich soborow*, „Woprosy Istorioigrafii i Istocznikowedenija”, sb. IV, Kazan', 1969, s. 16 - 17.

³² A. A. Zimin, *Opricznina Iwana Groznogo*, Moskwa, 1964, s. 210; tegoż, *Zemskij sobor 1566 g.*, „Istoriczeskie Zapiski”, t. 71, 1961, s. 196 - 235.

³³ N. E. Nosow, *Stanowienie soslowno-predstawitelnych uczeżdzenij w Rossii. Izwestija o zemskoj reforme Iwana Groznogo*, Leningrad, 1969, s. 53.

³⁴ Ibidem, s. 12.

³⁵ R. G. Skrynnikow, *Naczalo opriczniny*, Leningrad, 1966, s. 127; tegoż, *Opricnij terror*, Leningrad, 1969, s. 246.

kwitu praktyki soborowej w mrocznej dobie opriczniny" upatruje autor w „pierwszym poważnym kryzysie polityki opriczniny” oraz w podjętych przez monarchię próbach znalezienia „bezpośredniego oparcia w szerszych warstwach klas panujących, w środowisku dworzan i bogatego kupiectwa. Jednak „okres kompromisu” trwał krótko; zamiast niego „na stał terror, który zerwał na długo z praktyką soborów”³⁶.

Wiele także prac G. B. Galperina poświęconych jest generalnie historyczno-prawnej analizie problemów monarchii stanowej, a szczególnie soborów ziemskich³⁷. Oparte są one w większości nie na źródłach, a na literaturze, i w pewnej mierze na źródłach, cytowanych za pośrednictwem literatury. Autor wykonał pożyteczną pracę, uściślając niektóre pojęcia prawnicze, ale nie wysunął nowych tez badawczych.

W związku z badaniami V. I. Koreckiego w literaturze poświęconej soborom ziemskim pojawiła się szczegółowa kwestia: czy odbył się sobór w 1575 r.?³⁸. Informacji o nim dopatrywał się Koreckij w akcie dotyczącym „stopni” (razrjadnaja zapis') ukazu Groźnego z 30 września tegoż roku o wezwaniu dworzan, pełniących służbę na wybrzeżach, do Moskwy „na sobór”. Koreckij powiązał tę informację z doniesieniem Horsey'a o zwołaniu „wielkiego zgromadzenia ze wszystkich prowincji w Konsystorzu św. Ducha”. Na podstawie porównania tych dwóch wspomnianych źródeł a także innych danych, autor przypisał ogromne znaczenie soborowi z 1575 r. Wnioski Koreckiego wzbudziły wątpliwości szeregu badaczy, którzy wskazywali na wątpliwość jego argumentów³⁹. Pod-

³⁶ R. G. Skrynnikow, *Opricznyj terror*, s. 246 - 247.

³⁷ G. B. Galperin, *Forma prawlenija Russkogo centralizowanego gosudarstwa XV - XVI ww.*, Leningrad, 1964; tegoż, *Genezis i razwitiie soslownoj monarchii w Rossii (XV - XVI ww.)*. Awtoreferat dissertacji na soiskanie uczonej stiepieni doktora juridiczeskich nauk, Leningrad, 1968; tegoż, *Forma prawlenija edinogo Rossijskogo gosudarstwa w russkoj političeskoj mysli XV - XVI ww.*, „Westnik Leningradskogo Gosud. Uniwersiteta”, nr 23, wyp. 4, 1969, s. 126 - 135; oraz *Forma prawlenija edinogo Rossijskogo gosudarstwa w russkoj političeskoj mysli XV - XVI ww.*, „Westnik Leningradskogo Gosud. uniwersiteta”, 1971, nr 11, s. 107 - 115, oraz tegoż, *Stanowienie soslowno-predstawitel'noj monarchii w Rossii (iz istoriografii woprosa)*, „Westnik Leningradskogo Gosud. Uniwersiteta”, 1973, nr 11, s. 115 - 123.

³⁸ V. I. Koreckij, *Zemskij sobor 1575 g. i postawienie Simeona Bekbulatowicza „wielikim knjazem wsieja Rusi”*, „Istoriczeskij Archiw”, 1959, nr 2, s. 148 - 156; tegoż, *Zemskij sobor 1575 g. i czastnoe wozraźdenie opriczniny*, „Woprosy Istorii”, 1967, nr 5, s. 32 - 50.

³⁹ S. M. Kasztanow, *Finasowaja problema w period prowadenija Iwanom Groznym politiki „udela”*, „Istoriczeskie Zapiski”, t. 82, 1968, s. 243 - 272; tegoż, *O wnutriennej politike Iwana Groznogo w pieriod „wielikogo knjaženija” Simeona Bekbulatowicza*, „Trudy Moskovskogo Gos. Istoriko-Archiwnogo Instituta”, t. 16, 1961, s. 427 - 462; A. A. Zimin, *Iwan Groznyj i Simeon Bekbulatowicz w 1575 g.*, w: *Iz istorii Tatarii*, sb. IV, „Uczenie zapiski Kazanskogo Gos. ped. instituta”, wyp. 80, 1970, s. 141 - 164; patrz też R. G. Skrynnikow, *Knjaženie Simeona Bekbulatowicza i wozroźdenie opriczniny w 1575 - 1576 gg.*, „Istoriczeskie Zapiski”, t. 87, 1971, s. 174 - 218.

kreślano przede wszystkim to, że słowo „sobór” może oznaczać po prostu zbiorę, zebranie (sbor). Zwracano uwagę na nieścisły przekład tekstu Horsey'a (mowa jest o zgromadzeniu duchowieństwa) itd.⁴⁰

Wątpliwości budził jednakże nie tylko sam fakt zwołania soboru w roku 1575. Naukowy sceptycyzm odnosił się także do twierdzeń M. N. Tichomirowa, i zwłaszcza S. O. Szmidta, uzasadniających, że za Iwana Groźnego miały miejsce jeszcze inne sobory (prócz owych bezspornych z lat 1549 i 1566). Zagadnienie zostało przy tym postawione w sensie ogólnoprawnym: co to jest „sobór ziemski” i jakie zgromadzenia mogą być włączone w zakres tego pojęcia, gdyż nawet w tym przypadku, kiedy ustalony jest fakt odbycia soboru, trzeba jeszcze wykazać, że był on „ziemski”. Zadanie to jest tym trudniejsze, że w pomnikach XVI w. nie spotyka się terminu „sobór ziemski”. Przyznając to, N. I. Pawlenko pisze: „[...] Niestalość i brak precyzji w terminologii współczesnych nie zwalnia historyków z obowiązku jej uściślenia i operowania pojęciami naukowymi, w których zawiera się określona treść. [...] Bez definicji soboru ziemskiego, zebrania w formie soboru itp., spór o sobory ziemskie XVI w. może stać się bezprzedmiotowy”. Na podstawie praktyki XVII w. i sformułowań M. F. M. F. Wladimirskiego-Budanowa oraz S. F. Platonowa, Pawlenko zalicza do soborów ziemskich tylko takie zgromadzenia państwowe, które odbywały się „z udziałem dumy bojarskiej, przedstawicieli duchowieństwa — „świętobliwego soboru” i przedstawicieli ziem. Żadnym z pozostałych zgromadzeń nie można nadawać rangi soborów ziemskich”⁴¹.

Polemizując z Pawlenko, S. O. Szmidt wypowiada się przeciw jego usiłowaniu „konstruowania jak gdyby typowego soboru ziemskiego na podstawie faktów, odnoszących się do historii soborów XVI i XVII-wiecznych, zwołanych w różnych i bynajmniej nie podobnych okolicznościach [...]”. Historia soborów ziemskich — to jest przede wszystkim historia wewnętrznego rozwoju tego organu, wcale nie od razu skonstruowanego. [...] Historię soborów można badać wyłącznie w ścisłym związku z konkretnymi warunkami historycznymi. Wskazane byłoby przy tym w określonym stopniu pozbyć się idei o z góry jakoby znanym modelu soboru ziemskiego, a także jego definicji. Odwrotnie, właśnie tej definicji (w tym znaczeniu, co rozumieli współcześni przez „sobór ziemski” albo „sobór” w ogóle) należy poszukiwać [...]”. Przyjęta w nauce nazwa „sobór ziemski” „ma raczej charakter naukowego uogólnienia”. Ale posługiwanie się tym „ogólnym terminem, jak gdyby ukrywającym różnorodność konkretnych zgromadzeń, jest dopuszczalne”⁴².

⁴⁰ E. Hulbert, *The Zemskii Sobor of 1575: a mistake in translation*, „Slavic Review”, t. XXV, 1966, nr 2, s. 341.

⁴¹ N. I. Pawlenko, *K istorii zemskich soborow XVI w.*, w: „Woprosy Istории”, 1968, nr 5, s. 83, 104 - 105.

⁴² S. O. Schmidt, *Stanowienie rossijskiego samoderżawstwa*, s. 127 - 129.

Zarówno Pawlenko jak i Szmidt wypowiadają poglądy w pewnej mierze słuszne. Konieczne jest poznanie konkretnej szczegółowej ewolucji instytucji, i jej typologii (w czasie i w przestrzeni). A metoda badania tej problematyki nie może być jednakowa. Trzeba badać zjawisko w historycznym rozwoju, ale kiedy indziej znajomość jego form bardziej dojrzałych pomaga w badaniu form załazkowych. Niezbędne są także definicje, tylko ich rola jest zróżnicowana zależnie od stadiów procesu badawczego: w początkowym stadium są one przygotowawczym narzędziem pracy, ułatwiają zorientowanie się w różnorodności rzeczywistości historycznej; w końcowym etapie — są socjologicznym uogólnieniem, wprowadzeniem do teoretycznego modelu zbadanych wariantów. Pawlenko i Szmidt dokonali pożytecznej pracy, naświetlając z różnych stron ważny problem metodologiczny, a polemiczny charakter dyskusji podkreślił tylko jej wagę.

Jedną z ostatnich prac, poświęconych soborom ziemskim, jest rozprawa doktorska S. P. Mordowiny o soborze ziemskim z 1598 r. Nie została ona jeszcze opublikowana w całości: w druku ukazały się tylko oddzielne artykuły, oparte na materiale rozprawy⁴³. Studium Mordowiny oparte jest na badaniach źródłowych. Biorąc za punkt wyjścia drogę zaproponowaną przez V. O. Kluczewskiego, wyjaśnia ona skład reprezentacji stanowej przez porównanie nazwisk, zawartych w dokumencie zatwierdzającym wybór cara Borysa Godunowa (utwierdziennaja gramota) i w rejestrach bojarskich (*bojarskie spiski*). Autorka dochodzi do wniosku, że na soborze ziemskim w 1598 r. nie było przedstawicieli pochodzących z wyboru, i pod tym względem nie różni się on niczym od innych soborów stulecia⁴⁴. Jednakże ta okoliczność, że „ludzie służebni (*służylyje ludi*), jak się zdaje, nie wybierali się na sobór 1598 r., nie zmienia naszego o nim pojęcia jako o instytucji stanowej, w działalności której brali udział feudałowie świeccy i duchowni, a także szczytowa warstwa stanu trzeciego”⁴⁵.

Studium nazwisk (tam, gdzie to jest możliwe), występujących w spisach uczestników zgromadzeń soborowych, rekonstrukcja ich społecznych i zawodowych biografii — jest metodą, która okazała się płodna i zajęła ważne miejsce w systemie historycznych badań źródłowych nad soborami ziemskimi.

W latach 1968 - 1971 na łamach czasopisma „Historia ZSRR” toczyła

⁴³ S. P. Mordowina, *Zemskij sobor 1598 goda. Istoczniki. Charakter predstavitelstva*. Awtoreferat na soiskanie uczenoj stiepeni kandidata istoriczeskich nauk, Moskwa, 1971; tejże, *Charakter dworjanskogo predstavitelstva na zemskom sobore 1598 g.*, „Woprosy Istorii”, 1971, nr 2, s. 55 - 63; tejże, *K istorii utwerzdennoj gramoty 1598 g.*, „Archeograficzeskij Ezegodnik za 1968 god”, Moskwa, 1970, s. 127 - 141 oraz *Ukaz ob amnistii 1598 g.*, „Sowetskie Archiwy”, 1970, nr 4, s. 84 - 86.

⁴⁴ S. P. Mordowina, *Zemskij sobor 1598 goda*, s. 25.

⁴⁵ S. P. Mordowina, *Charakter dworjanskogo predstavitelstva*, s. 63.

się naukowa dyskusja na temat absolutyzmu. Oczywiście, nie można było przejść obok problemu monarchii stanowej jako formy państwa, która absolutyzm poprzedza. Jak w każdej dyskusji, ujawniły się słabe punkty na mapie stanu wiedzy o tym zagadnieniu i nakreślone zostały kolejne zadania rozwoju nauki w celu rozwiązania istniejących problemów. W pewnej mierze odnosiło się to również i do soborów ziemskich.

Rozległy się głosy, plasujące państwowość rosyjską poza ramami prądkowości rozwoju państw europejskich i porównując ją z turecką despotcją feudalno-wojskową. Tym samym pojawiły się wątpliwości co do pokrewieństwa soborów ziemskich i organów reprezentacji stanowej w Europie Zachodniej⁴⁶. Przecistawiano „austriacko-prusko-rosyjski wariant” scentralizowanego państwa i absolutyzmu wariantowi „anglo-francuskiemu”⁴⁷. Te sporne tezy świadczą o tym, że charakter soborów ziemskich jako organów stanowych wymaga ciągle jeszcze badań w płaszczyźnie historyczno-porównawczej.

Poddano też dyskusji sprawę roli poszczególnych stanów na soborach ziemskich: sprzeczności czy zbieżności interesów dworzanstwa i „stanu trzeciego”, ich wzajemnych stosunków oraz ich postawy wobec władzy absolutystycznej (*samoderżawie*) itd.⁴⁸ Pojawiły się też inne problemy: sobory ziemskie jako arena walki politycznej rozmaitych warstw społeczeństwa; jako środek konsolidacji wspólnych sił wokół zadań ogólnonarodowych; jako środek służący władzy dla umocnienia swojej pozycji⁴⁹. Szczególnie zasadny okazał się problem znaczenia soborów ziemskich dla umacniania jedności narodowej i niepodległości państwowej⁵⁰.

Różnorodność tematyki dotyczącej soborów ziemskich, o którą zahaczano podczas niedawnej dyskusji nad absolutyzmem, wskazuje i na aktualność problemu średniowiecznych organów reprezentacji stanowej w Rosji, i na jej bardzo jeszcze niedostateczne zbadanie.

⁴⁶ M. P. Pawłowa-Silwanskaja, *K woprosu ob osobennostjach absoljutizma w Rossii*, „Istorija SSSR”, 1968, nr 4, s. 83.

⁴⁷ A. N. Cziszczonow, *Nekotorye problemy genezisa kapitalizma*, „Woprosy Istorii”, 1968, nr 5, s. 62.

⁴⁸ N. I. Pawlenko, *K woprosu o genezise absoljutizma w Rossii*, „Istorija SSSR”, 1970, nr 4, s. 71 - 73; A. A. Preobrażenski, *O nekotorych spornych woprosach nacznalogo etapa genezisa absoljutizma*, „Istorija SSSR”, 1971, nr 2, s. 111, 113.

⁴⁹ I. A. Fedosow, *Socialnaja suszcznost' i ewolucija rossijskogo absoljutizma (XVIII-perwaja polowina XIX w.)*, „Woprosy Istorii”, 1971, nr 7, s. 54.

⁵⁰ A. N. Sacharow, *Istoriczeskie faktory obrazowanija russkogo absoljutizma*, „Istorija SSSR”, 1971, nr 1, s. 110 - 126.